

Anna Pytasz-Kołodziejczyk

<https://orcid.org/0000-0002-4286-3926>

Instytut Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

Badania nad zarządem i eksploatacją zasobów wodnych domeny wielkksiążęcej w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle wydanych akt Metryki Litewskiej (do końca XVI w.)

Zarys treści

Artykuł poświęcono zagadnieniu przydatności wydanych akt Metryki Litewskiej do badań nad zarządem i eksploatacją zasobów wodnych domeny wielkksiążęcej w Wielkim Księstwie Litewskim do zakończenia pomiarów włóczęj, ze szczególnym zwróceniem uwagi na rybołówstwo. Wskazano możliwe do wykorzystania w powyższych badaniach rodzaje wpisów.

Abstract

The article is devoted to the usefulness of the issued acts of the Lithuanian Metrica for research on the management and exploitation of water resources of the grand-ducal domain in the Grand Duchy of Lithuania to complete Volok reform, with particular attention to fisheries. The types of entries that could be used in the above research were indicated.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, dobra wielkksiążęce, zarząd, struktura, eksploatacja, Metryka Litewska

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, grand ducal estates, management, structure, exploitation, Lithuanian Metrica

Badania nad zasobami środowiska geograficznego w kontekście jego wykorzystania dla działalności gospodarczej mają w historiografii długą tradycję, jednak nadal napotyka się na te same trudności. Ich źródłem są: często skomplikowana struktura czasowo-przestrzenna podejmowanych analiz oraz fragmentaryczność danych, wynikająca z braków w zasobie źródłowym. Współcześnie nikt już nie neguje ani konieczności uzupełniania klasycznego w tym zakresie (z punktu widzenia metodologii badań historycznych) postępowania badawczego, ani metod i osiągnięć różnych dyscyplin naukowych, takich jak np. klimatologia, gleboznawstwo,

palinologia, dendrochronologia, botanika czy hydrologia¹. Przykładem współpracy historyków oraz geografów jest chociażby wchodzące coraz powszechniej do kanonu metodologicznego badań historycznych wykorzystanie Systemu Informacji Geograficznej (GIS)². Jednak podstawowym, według mnie, zadaniem historyka jest stworzenie podstawy do takich badań, opierającej się na możliwie najpełniejszym wykorzystaniu zachowanych materiałów źródłowych.

Spśród ważnych elementów składowych środowiska geograficznego Wielkiego Księstwa Litewskiego, które wpływały na umożliwienie działalności osadniczej i gospodarczej ludności, a równocześnie były podstawowym wyznacznikiem jej powodzenia, wyróżnić należy, jako szczególnie istotne, zasoby wodne³. Odtworzenie ich struktury, form oraz warunków eksploatacji w możliwie szerokim ujęciu chronologicznym wydaje się ważnym postulatem badawczym, stojącym nadal przed historykami zajmującymi się geografiami historyczną tego kraju. Dotychczas bowiem w historiografii Wielkiego Księstwa Litewskiego opracowań związanych z rekonstrukcją tutejszej sieci hydrograficznej i zachodzących w niej zmian oraz jej wykorzystania w działalności gospodarczej jest niewiele⁴.

Tak np. północną Wileńszczyznę – powiaty brasławski i dziśnieński – omówił pod tym względem Otto Hedemann w pracy *Dawne puszcze i wody*⁵. Chociaż przyjęte przez niego założenia na poziomie zagadnień szczegółowych związanych z dziejami zasobów wodnych tego obszaru należy uznać za aktualne również współcześnie, wymagają one jednak rozszerzenia i podjęcia także nowych wątków, np. podstaw prawnych towarzyszących obrotowi własnościowemu rzekami i jeziorami w Wielkim Księstwie Litewskim oraz ich eksploatacji i ochronie. Trzeba też rozszerzyć, przede wszystkim terytorialnie, zakres badań nakreślony przez Hedemanna. Hydrografią Wielkiego Księstwa Litewskiego zajmował się również Knut-Olof Falk, wybitny sławista z Uniwersytetu w Lund, ale interesowały go głównie nazwy wodne (okolic jeziora Wigry). Przyjęte przez niego założenia metodologiczne wiodły jednak do analiz sławistycznych przez rekonstrukcję dziejów tutejszej ichtiofauny oraz organizacji form rybołówstwa, co jest dla historyków ich niezbywalnym atutem⁶. Jeziora Wielkiego

¹ M. Praczyk, *Czy historia się ekologizuje? Polska historiografia współczesna wobec natury*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 45, 2015, s. 39–54; B. Szady, *Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy*, „Studia Geohistorica” 1, 2013, s. 19–38.

² B. Szady, *Czasowo-przestrzenne bazy danych jako narzędzie w geografii historycznej*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 14, 2013, s. 17–32.

³ A. Piskozub, *Rzeki w dziejach cywilizacji*, Toruń 2001, *passim*.

⁴ G. Błaszczuk, *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, wyd. 2 popr. i uzupełn., Poznań 2012; A. Pytasz-Kołodziejczyk, *Zasoby wodne w dobrach wielkksiążęcych zachodniej Grodzieńszczyzny w XVI wieku. Administracja i eksploatacja*, Olsztyn 2017.

⁵ O. Hedemann, *Dawne puszcze i wody*, Wilno 1934; G. Błaszczuk, *op. cit.*, s. 10–11, 15.

⁶ K.-O. Falk, *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, t. 1, Uppsala 1941; *idem*, *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, t. 2: *Źródła rękopiśmienne*, Uppsala 1941;

Księstwa Litewskiego pod kątem limnologii opisywali też Bazyli Czeczuga i Alfred Lityński⁷.

Zagadnienia dotyczące przemian gospodarczych Wielkiego Księstwa Litewskiego, także w zakresie eksploatacji zasobów wodnych oraz prawodawstwa, którego normy stosowano również w odniesieniu do ich eksploatacji, pojawiały się na marginesie wielu opracowań. Najszerzej w odniesieniu do form eksploatacji zasobów wodnych (i leśnych) pisali Matwiej Lubawskij i Władimir T. Paszuto. Omówili oni regulacje prawne towarzyszące rozwojowi gospodarczemu Wielkiego Księstwa Litewskiego, także w kontekście zasobów wodnych⁸. Z kolei analizą rozporządzeń gospodarczych Jagiellonów dla Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1514–1534 oraz zjawiskiem wchodów, czyli wolnego wstępu do lasów i wód gospodarskich Litwy dla ludności, zajął się Władimir I. Piczeta⁹. Reformy gospodarcze podejmowane przez Jagiellonów od 1514 r. w zarysie przedstawił też Władysław Pociecha w pomnikowej rozprawie o królowej Bonie¹⁰. Ważną – także z punktu widzenia rekonstrukcji zmian w funkcjonowaniu i zarządzie domeny monarszej w Wielkim Księstwie Litewskim – kwestię reformy włócznej analizowano w pracach wspomnianego Władimira Piczety oraz dwóch ważnych rozprawach Jerzego Ochmańskiego¹¹. O tym zagadnieniu pisali również Matwiej Lubawskij, Mitrofan F. Downar-Zapolskij, Ludwik Kolankowski, a ostatnio Edvardas Gudavičius i Andriej Hurbyk¹². Istotne walory mają publikacje związane

idem, *Z przeszłości i terażniejszości wód wigierskich. Obrazy z życia rybaków augustowskich*, w: *Jezioro Wigry kolebka hydrobiologii polskiej*, red. B. Czeczuga, Warszawa 1979, s. 25–91; *idem*, *Regestr spisania jezior niewodnictwu grodzieńskiemu i przelomskiemu należących*, „Acta Baltico-Slavica” 10, 1976, s. 89–179; *idem*, *Ze studiów nad nazwami jezior*, „Acta Baltico-Slavica” 10, 1976, s. 181–217.

⁷ B. Czeczuga, *Czterystalecie spisania Regestru (1569–1969) i znaczenie tego dokumentu dla limnologii*, „Rocznik Białostocki” 10, 1970, s. 335–345; A. Lityński, *Jeziora suwalskie i ryby je zamieszkujące w świetle danych dokumentu z XVI wieku*, „Archiwum Hydrobiologii Rybactwa” 9, 1935, s. 123–124.

⁸ В.Т. Пашуто, *Образование литовского государства*, Москва 1959; М. Любавский, *Областное дѣлене и мѣстное управление литовско-русского государства до времени издания перваго Литовскаго Статута*, Москва 1892, s. 64 n.; *idem*, *Очеркъ исторіи Литовско-Русского государства до Люблинской уніи включительно*, Москва 1915.

⁹ В.И. Пичета, *Аграрная реформа Сигизмунда Августа в Литовско-Русском государстве*, Москва 1917, t. 1–2, cz. 2, Москва 1958, s. 83–142; *idem*, *История литовского государства до люблинской унии*, Вильно 1921.

¹⁰ W. Pociecha, *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 1–3, Poznań 1949–1958.

¹¹ В.И. Пичета, *Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития)*, Москва 1961, s. 11–121; J. Ochmański, *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI wieku*, w: *idem*, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 158–174; *idem*, *Reforma włóczna w dobrach magnackich i kościelnych w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI wieku*, w: *ibidem*, s. 175–197.

¹² М. Любавский, *Областное дѣлене...*, s. 64 n.; *idem*, *Очеркъ исторіи...*, s. 239 n.; М. Довнаръ-Запольскій, *Государственное хозяйство Великаго Княжества Литовскаго при Ягеллонахъ*,

z rekonstrukcją struktury urzędów i urzędników pełniących różnorodne funkcje w ramach administracji terytorialnej Wielkiego Księstwa Litewskiego, zajmujących się także zasobami wodnymi¹³.

Wśród wspomnianych wyżej opracowań nie podjęto próby przedstawienia zagadnienia kształtowania się warunków prawnych, administracyjnych, własnościowych oraz gospodarczych i technicznych, w jakich wykorzystywano rzeki i jeziora Wielkiego Księstwa Litewskiego, w ścisłej zależności z zasobami środowiska geograficznego. Tematyka ta jest ważna, pozwala bowiem na przedstawienie pełniejszego obrazu dziejów gospodarczych Wielkiego Księstwa Litewskiego, i powinna zostać podjęta i poddana syntetycznemu opracowaniu¹⁴. Pomocą w stworzeniu szerokiej panoramy wykorzystania walorów środowiska geograficznego Litwy dla działalności gospodarczej (do 1795 r.) mogą stać się opracowania szczegółowe, dla mniejszych obszarów i węższych zakresów chronologicznych.

Przedmiotem niniejszego artykułu będzie próba wskazania, z wykorzystaniem zaproponowanego formularza badawczego, przydatności opublikowanych dotychczas akt Metryki Litewskiej do naświetlenia powyższego zagadnienia, na podstawie badań przeprowadzonych przeze mnie dla XVI w. i części domeny wielkksiążęcej położonej w zachodniej części powiatu grodzieńskiego¹⁵.

Metryka Litewska to zespół archiwalny skupiający różnorodne księgi i materiały będące wynikiem działalności kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego (najstarsze wpisy pochodzą z 1440 r.)¹⁶. Dzięki wysiłkom edytorskim podejmowanym

t. 1, Киевъ 1901; L. Kolankowski, *Pomiara włóczna*, „Ateneum Wileńskie” 4, 1927, nr 13, s. 244–245; A. Hurbyk, *Reforma włóczna na Ukrainie w XVI wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 59, 1999, s. 107–126; E. Gudavičius, *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausią laikų iki 1569 metų*, Vilnius 1999, s. 587–591; J. Kiaupienė, I. Lukšaitė, *Lietuvos istorija. Veržli naujų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 metais*, t. 5, Vilnius 2013, s. 185–190.

¹³ *Urządnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, t. 8: *Urządnicy podlascy XIV–XVIII wieku*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994; *Urządnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994; *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, Warszawa 2004; *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 2: *Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, A. Haratym, współpr. A. Macuk, J. Aniszczanko, Warszawa 2009.

¹⁴ A. Dubonis, *Kelios lietuvos istorinės geografijos XIII–XIV a. problemos: tarp teorijos ir šaltinių tyrimų praktikos*, „Istorijos šaltinių tyrimai” 3, 2010, s. 11–20.

¹⁵ A. Pytasz-Kołodziejczyk, *op. cit.*, *passim*.

¹⁶ I. Sułkowska-Kurasiowa, *Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje*, „Archeion” 65, 1977, s. 91–115; P. Kennedy-Grimsted, *Czym jest i czym była Metryka Litewska? (stan obecny i perspektywy odtworzenia zawartości archiwum kancelaryjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego)*, „Kwartalnik Historyczny” 92, 1985, nr 1, s. 55–83; *eadem*, *Układ i zawartość Metryki Litewskiej*, „Archeion” 80, 1986, s. 121–182; K. Pietkiewicz, *Księga 9 wpisów (zapisej) Metryki Litewskiej, układ, zawartość oraz jej kontynuacja do roku 1518 z Archiwum Radziwiłłowskiego*, w: *Lietuvos Metrika. 1991–1996 metų tyrinėjimai*, Vilnius 1998; *idem*, *Nowa edycja metryki litewskiej*,

od drugiej połowy XIX w. przez Cesarską Komisję Archeograficzną (w wyniku różnorodnych okoliczności politycznych księgi Metryki zdeponowane są w Rosyjskim Państwowym Archiwum Akt Dawnych w Moskwie – RGADA, fond 389) wydano kilkanaście tomów Metryki, a od 1980 r. kontynuowano prace, ale już na zasadach współpracy ośrodków naukowych Litwy, Białorusi, Ukrainy i Polski. Rokrocznie owocuje ona publikacją – zwłaszcza przez badaczy litewskich – nowych tomów wydawnictwa pt. *Lietuvos Metrika*. Rzecz jasna, rzetelne analizy wskazujące na specyficzne dla Wielkiego Księstwa Litewskiego (w wielu elementach oparte na przenikających się wzorcach recypowanych zarówno ze Wschodu, jak i – za pośrednictwem Korony – z Zachodu) formowanie się struktury, administracji i form eksploatacji zasobów wodnych domeny wielkksiążęcej nie są możliwe bez wykorzystania także wielu innych opublikowanych materiałów źródłowych. Wśród nich materiałów opublikowanych w różnorodnych wydawnictwach źródłowych z XIX i XX w.¹⁷, wobec pożogi II wojny światowej niejednokrotnie tylko w taki sposób zachowanych, oraz w drukowanych zbiorach dokumentów¹⁸ czy wydawnictw zawierających źródła normatywne związane z działalnością gospodarczą wielkich książąt litewskich¹⁹. Jednak znaczenie opublikowanych akt Metryki Litewskiej jest w tym zakresie nieporównywalnie większe, ze względu na ich liczbę i różnorodność.

„Lituano-Slavica Posnaniensia” 7, 1997, s. 133–153; W. Krawczuk, *Metryka Koronna i Metryka Litewska*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, s. 206–212.

¹⁷ *Акты относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Коммиссією*, t. 1–5, Санктпетербург 1846–1853; *Археографический сборник документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, издаваемый при управленіи Виленскаго учебнаго округа*, t. 1–3, Вильна 1867; *Акты издаваемые Виленскою Археографическою коммиссею для разбора и изданія древних актов*, t. 1–39, Вильна 1865–1915; *Ординація королевскихъ пушчъ въ лѣсничествахъ бывшаго Великаго Княжества Литовскаго, составленная по инструкціи короля Владислава IV-го комиссарамъ [...] Петромъ Далматомъ Исайковскимъ и [...] Христофоромъ Бѣлзоровомъ въ 1641-мъ году*, Вильна 1871; *Писцовая книга гродненской экономіи съ прибавленіями, изданная Виленскою Коммиссією для разбора древнихъ актовъ*, cz. 1–2, Вильна 1881–1882; *Ревизія пушчъ и переходовъ звѣриныхъ въ бывшемъ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ [...] составленная старостою мстибоговскимъ Григоріемъ Богдановичемъ Воловичемъ въ 1559 году*, Вильна 1867.

¹⁸ *Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, wyd. A.T. Działyński, Poznań 1841; *Kodeks dyplomacyjny Litwy (1253–1433)*, wyd. E. Raczyński, Wrocław 1845; *Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia Regnum Poloniae, Magnum Ducum Lithuaniae [...] ab antiquissimis inde temporibus usque ad annum 1506*, t. 1, wyd. L. Ryszczewski, Warszawa 1847; *Volumina legum*, t. 2, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859; *Kodeks dyplomacyjny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków 1938–1948; *Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386–1430*, wyd. J. Ochmański, Warszawa–Poznań 1986.

¹⁹ *Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senjja baltarusių, lotynų ir senjja lenkų kalbomis*, cz. 1, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius, Vilnius 1991; *Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, wyd. Т.І. Доўнар, У.М. Саголін, Я.А. Юхо, Мінск 2003; *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588*, wyd. А.С. Шагун, Мінск 2005.

W tym miejscu zastrzec wypada, że jako domenę wielkksiążęcą w zachodniej części powiatu grodzieńskiego rozumiem włości skupione w rękach królowej Bony w trakcie jej działalności gospodarczej podejmowanej tutaj od 1524 r. Stanowisko Jagiellonów wobec dóbr gromadzonych w Wielkim Księstwie Litewskim na podstawie różnych tytułów prawnych (darowizny dożywotnie, dobra domeny wielkksiążęcej wykupione z zastawów bądź przechodzące na własność prawem kaduka, dzierżawy w różnej formie) przez królową Bonę jest zagadnieniem wymagającym jeszcze badań. Jak się wydaje, przychylić się jednak trzeba do stwierdzeń literatury, że forma określania tytułów prawnych królowej do tychże dóbr stosowana przez Zygmunta I Starego, choć nie odbiegała od litery prawa obowiązującego w tym zakresie, była jednak znacznie bardziej swobodna niż w odniesieniu do pozostałych tenutariuszy. Dawała ona możliwość traktowania w przyszłości jako dóbr prywatnych monarchini, podlegających dziedziczeniu przez przedstawicieli dynastii²⁰. Tak też, w odróżnieniu zwłaszcza od panów polskich, stojących na stanowisku ich przynależności do domeny wielkksiążęcej, chciał to rozumieć spadkobierca królowej Bony – Zygmunt II August, który traktował te dobra jako swoją prywatną własność. Wprawdzie często przeznaczał on na potrzeby państwowe dochody z tego olbrzymiego zespołu majątkowego, jednak po zawarciu unii lubelskiej w 1569 r. zdecydowanie tę praktykę porzucił. Zakazał wprost Hrehoremu Aleksandrowiczowi Chodkiewiczowi – kasztelanowi wileńskiemu, staroście grodzieńskiemu i mohylewskiemu – przeznaczania jakichkolwiek dochodów z tych dóbr (w tym grodzieńskich) do skarbu ziemskiego, podkreślając, że są one jego prywatnym majątkiem²¹.

W badaniach nad zarządem i eksploatacją zasobów wodnych domeny wielkksiążęcej w Wielkim Księstwie Litewskim, w przyjętym tutaj zakresie chronologicznym, ważne jest precyzyjne i jak najszersze zakreślenie kontekstu historyczno-geograficznego, w którym funkcjonowały. Poza odtworzeniem warunków politycznych, prawnych i administracyjnych, w których się kształtowały, zasad, na jakich prowadzono w nich działalność gospodarczą, ważne jest także chociażby

²⁰ A. Sucheni-Grabowska, *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Warszawa 2007, s. 154, przyp. 34.

²¹ Sporządzono wówczas wykaz majątków litewskich Zygmunta II Augusta, które poddał tym zasadom, czyli traktował jak własność prywatną – odziedziczoną w dużej części po matce. Były to oprócz Grodna i wszystkich dworów włości grodzieńskiej: Merez, Dowgi, Przełaje, Olita, Nowy Dwór, Dowgialiszki, Bolniki, Opsa, Wierszupy, Punie, Kurzeniec, Traby, Antorki, Kiernów, Kalonciszki (*oboie*), Mejszagoła, Kobryń, Poszyrwienska Wola, Żośle, Dubno, Woniaczyn, Mielnik, Łosice, Gieranony, Krzemieniec, Botoki, Jurbork, Nowa Wola, Ostrza, Lubecz, Mściśław, Rachoczowo, Tykocin, Knyszyn, Radoszkowicze, Kroże, Połoga, Kretynga, Gorzdy, Lachowicze, Iszczołna, Pińsk, Międzyrzecz, Łyskowo, Brańsk, Suraż, Bielsk, Kowno, Płotele, Mścibohów, Żyżmory, Szereszowo, Perstuń, Berżniki i Wasiliszki (bez Szawli i Kleszczel); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 52 (1569–1570). Užrašymų knyga 52*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 2004, nr 57, s. 56–58 (20 VII 1569).

nakreślenie istotnych z gospodarczego punktu widzenia elementów ich środowiska geograficznego. Nie jest to zadanie łatwe, zwykle bowiem informacje źródłowe w tym zakresie są enigmatyczne, a przede wszystkim nieliczne²², jednak badania nad działalnością gospodarczą z pominięciem warunków środowiska w danej epoce stanowiłyby swoisty anachronizm metodologiczny²³. Rozpoznanie tak zakreślonego przedmiotu badań opublikowane akta Metryki Litewskiej znakomicie ułatwiają²⁴.

Ważnym elementem badań powinno być również przeprowadzenie analizy kształtowania się struktury własnościowej zasobów środowiska geograficznego rozpoznawanego regionu. Metryka Litewska pozwala tutaj uszczegółowić proces kształtowania się struktury terytorialnej domeny wielkksiążęcej w korelacji z własnością bojarów i możnowładztwa litewskiego. Bardzo liczne wpisy dotyczące obrotu własnością ziemską w Wielkim Księstwie Litewskim umożliwiają także analizę różnorodnych zagadnień szczegółowych związanych z ekonomiką domeny wielkksiążęcej. W odniesieniu do jej zasobów wodnych Metryka pozwala na uzupełnienie katalogu wód płynących i akwenów jeziornych oraz stawów dla konkretnych jednostek gospodarczych. We wpisach darowizn, zamian, sprzedaży, kupna dóbr te cenne gospodarczo składniki majątków ziemskich skrupulatnie wymieniano²⁵. Dodajmy, że materiały te służą analizie wykorzystania także innych zasobów naturalnych środowiska geograficznego Wielkiego Księstwa

²² A. Dubonis, *op. cit.*, s. 11–20.

²³ J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna Polski w średniowieczu*, Warszawa 2003, s. 127–150; A.M. Wyrwa, *O wieloaspektowym badaniu przemian kulturowych w prahistorii i czasach historycznych refleksji kilka*, w: *Studia interdyscyplinarne nad środowiskiem i kulturą w Polsce*, red. M. Makohonienko, D. Makowiecki, Z. Kurnatowska, Poznań 2007 (Środowisko, Człowiek, Cywilizacja, t. 1), s. 43–56.

²⁴ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9*, wyd. K. Pietkiewicz, Vilnius 2002, nr 321, s. 219 (18 VI 1511).

²⁵ *Акты Литовской Метрики*, t. 1, cz. 2: 1499–1507 гг., wyd. Ф.Н. Леонтович, Варшава 1897, nr 513, s. 44 (23 IX 1499); *ibidem*, cz. 1, nr 125, s. 51; *ibidem*, nr 573, s. 388 (16 VII 1506); *ibidem*, nr 574a, s. 389 (1 X 1502); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 3 (1440–1498). Užrašymų knyga 3*, wyd. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius 1998, s. 53; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*, wyd. L. Anužytė, Vilnius 2004, nr 63 (23 VIII 1482), s. 110; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, wyd. 2, wyd. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2012, nr 44, s. 56 (18 VII 1494); *ibidem*, nr 58, s. 60 (19 I 1495); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995, nr 234, s. 210 (23 VII 1507); *ibidem*, nr 249, s. 217 (30 VIII 1507); *ibidem*, nr 324, s. 263 (27 VI 1508); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 9...*, nr 261, s. 196 (24 VII 1511); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 10 (1440–1523). Užrašymų knyga 10*, wyd. E. Banionis, A. Baliulis, Vilnius 1997, nr 9, s. 39 (7 V 1518); nr 22, s. 47 (30 IX 1518); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19*, wyd. D. Vilimas, Vilnius 2009, nr 29, s. 83 (2 VII 1513 [10 II 1536]); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 51 (1566–1574). Užrašymų knyga 51*, wyd. A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas, Vilnius 2000, nr 88, s. 101–102 (12 XII 1567); *ibidem*, nr 113, s. 154 (10 VI 1568).

Litewskiego – obszarów puszczzańskich, zasobów surowców mineralnych, np. gliny czy rudy darniowej²⁶.

Aby eksploatacja była możliwa, należało stworzyć odpowiednie dla niej warunki prawne i administracyjne. Kolejnym zatem elementem przeprowadzonej rekonstrukcji powinno być wyjaśnienie kwestii podstaw prawnych funkcjonowania domeny wielkopsiążącej. Opublikowane akty Metryki Litewskiej zawierają wpisy ustaw i zarządzeń gospodarskich regulujących ich administrację i eksploatację. Do ważnych w tym zakresie zaliczyć należy szereg rozporządzeń wydawanych przez Zygmunta I Starego w odniesieniu do zarządu dobrami gospodarskimi w konkretnych jednostkach administracji terytorialnej. Władca starał się zwłaszcza zaradzić w ten sposób niegospodarności w zarządzaniu domeną gospodarską. Do tej grupy należą następujące ustawy: *Устава писана какъ по всимъ дворомъ Виленског[о] повета, такъ и Троцъкого* z 28 marca 1514 r.²⁷, *Устава городеньская*, wydana w 1514 r. w związku z przekazaniem starostwa grodzieńskiego w dzierżawę Jerzemu Radziwiłłowi²⁸, a także wystawione w Niepołomicach 30 września 1527 r. rozporządzenia dla ciwunów włości żmudzkie²⁹ oraz kolejno: *Устава дворовъ наших у Великомъ Князьстве Литовъскомъ тако Виленскомъ, яко и Троцкомъ поветехъ, яко ся державъцы и врьдники справоватъ мають* z 1529 r.³⁰, *Устава земли Жомоитское* z 20 stycznia 1529 r.³¹ oraz *Конъстытуцыя к[о]р[оля] его м[и]лости Жикгимонъта всимъ подданым тивунствъ земли Жомоитское учыненая* z 21 października 1529 r.³²

²⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 1998, nr 30, s. 28; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 8...*, nr 234, s. 209–210; *ibidem*, nr 585, s. 431–433; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 1997, nr 61, s. 79; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12*, wyd. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 2001, nr 31, s. 137–138 (12 VIII 1522); nr 456, s. 364–367.

²⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7*, wyd. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011, nr 345^a, s. 565–566 (28 III [1514]); zob. też *Ustawa pisana dla wszystkich dworów Wileńskiego powiatu, tak i Trockiego*, w: М. Любавский, *Областное дѣлене...*, Приложения, nr 23, s. XIX–XXI; W. Conze, *Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland*, cz. 1: *Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen*, Leipzig 1940, s. 56–57.

²⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7...*, nr 349^a, s. 569 (20 IV [1514]); zob. też *1514 Апреля 20. Уставная грамота Городенскому старосте Юрию Радивилу, о королевских судах и доходах*, w: *Акты относящиеся к истории Западной России*, t. 2: *1506–1544*, Санктпетербург 1848, s. 113–114; М. Довнаръ-Запольскій, *op. cit.*, s. 108–111.

²⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7...*, nr 256, s. 465–467.

³⁰ *ibidem*, nr 297, s. 514–517 (20 I 1529); zob. też *Акты относящиеся к истории Западной России...*, t. 2, s. 195–199, gdzie wydawca podaje datę wydania ustawy „в начале 1529”.

³¹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7...*, nr 296, s. 510–514; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 224/4 (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė, G. Kirkienė, E. Gudavičius, J. Karpavičienė, S. Viskantaitė, Vilnius 1997, nr 342, s. 284–287 (20 I 1528).

³² *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25*, wyd. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998, nr 77, s. 133–137.

Bardzo często takie regulacje spotykały się z niechętnym przyjęciem. Ograniczały one bowiem samowolę urzędników gospodarskich w zakresie zarządu dobrami, nakazywały skrupulatną troskę o przekazywanie dochodów do skarbu wielkksiążęcego, wskazywały pożądane działania naprawcze dla ich zwiększenia. Zarządcy gospodarscy za wszelką cenę starali się natomiast utrzymać swoje przywileje, a przede wszystkim dochody. Wpisy Metryki Litewskiej umożliwiają obserwację zmagania władcy z urzędnikami w tym zakresie – pokazują stan faktyczny zarządu własnością hospodara, często bardzo daleki od postulowanego we wspomnianych zarządzeniach. Odnajdujemy np. list Zygmunta I Starego z 1530 r. (kiedy nakazy z 1529 r. powinny być już od ponad roku wdrażane w gospodarskich włościach na Żmudzi) do ciwunów żmudzkich, którzy nie stosowali się do jego woli i postępowali według dawnych zasad. Władca nakazał im bezwzględne posłuszeństwo wobec rozporządzeń z lat 20. i ustanowił, jako osobę kontrolującą wykonywanie jego woli i ściągającą powinności, pisarza Andrzeja Mackowicza³³.

Równie przydatna dla omawianych zagadnień jest fundamentalna *Устава на волоки господара короля его милости у-во бѣсемъ Великомъ Князстве Литовѣскомъ, Лета Божеѣго Нароженѣя 1557, месеца апреля 1 дня*³⁴. Stanowi ona nie tylko instruktarz dla przeprowadzania pomiaru włócznej w dobrach wielkksiążęcych, ale jest też uporządkowaniem zasad ich zarządu i zagospodarowywania. Jej autorem był Piotr Chwalczewski, starosta knyszynski i rewizor wielkksiążęcy Zygmunta II Augusta³⁵. Omówiono w niej nakazywane odtąd przez hospodara zasady wykorzystywania rzek i jezior przez jego poddanych. Znalazły się tutaj także regulacje dotyczące budowy stawów, młynów i ich eksploatacji w litewskich dobrach gospodarskich³⁶.

Także *Ustawa krola iego mci lesniczem* z 1567 r., opublikowana wśród aktów Metryki Litewskiej, stanowi doskonałe źródło informujące o działaniach władców Wielkiego Księstwa Litewskiego zmierzających do usprawnienia zarządu i reorganizacji gospodarowania puszciami wielkksiążęcymi, w tym także wodami rzecznyymi i jeziornymi w obrębie powoływanych tą ustawą leśnictw³⁷.

³³ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7...*, nr 299, s. 519–521 (20 VI 1530); *Акты относящиеся к истории Западной России...*, t. 2, s. 184–185.

³⁴ *Устава на волоки господара короля его милости у-во вѣсемъ Великомъ Князстве Литовѣскомъ, Лета Божеѣго Нароженѣя 1557, месеца апреля 1 дня*, w: *Литовская Метрика. Книги публичныхъ дѣл*, t. 1, Юрьевъ 1914 (Русская Историческая Библиотека, t. 30), kol. 539–586.

³⁵ W. Pocięcha, *Piotr Chwalczewski*, w: PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 2–3; A. Kołodziejczyk, *Properties' Auditor of Regality of the Grand Duchy of Lithuania in the XVI Century. Methodological Remarks*, w: *History – Archive Studies – Information Science. Methodological Issues*, red. K. Narojczyk, M. Świgoń, M. Wolny, Olsztyn 2010, s. 59–64.

³⁶ *Устава на волоки...*, kol. 558–559.

³⁷ *Ustawa krola iego mci lesniczem w Wielkim Xięstwie Lithewskim. Roku 1567, februarya dnia 27, w Knyszynie, z roskazania kr[ola] iego mci, pana naszego m[ilosciwego], dana iesth nauka panom*

Na ich podstawie stwierdzić można, że wraz z wzrastającym popytem na ryby, widocznym w Wielkim Księstwie Litewskim od początku XVI w., przeprowadzano różnorodne regulacje gospodarcze z reformą włóczną na czele, tworząc dzięki temu warunki do sukcesywnego zwiększania dochodów skarbu Jagiellonów pochodzących z eksploatacji zasobów wodnych. Takimi działaniami starano się w jak największym stopniu normalizować, wobec częstych trudności z poprawnym (i uczciwym) wykonywaniem obowiązków przez przedstawicieli zarządu terytorialnego, zarówno organizację eksploatacji jezior i rzek, jak też pozyskiwanie z nich realnych dochodów³⁸. W zakresie ustalania osób pełniących różnorodne funkcje urzędnicze, odtwarzania terytorialnej struktury urzędniczej, zakresu obowiązków i dochodów urzędników wielkoksiążęcych znaczenia akt Metryki Litewskiej nie trzeba uzasadniać, jest ono oczywiste dla badaczy zajmujących się tą tematyką.

Warto dodać, że porównanie wspomnianych wyżej rozporządzeń wydawanych przez hospodara z odpowiednimi wpisami w Metrycy, identyfikującymi poszczególnych urzędników i ich zmieniające się obowiązki oraz uprawnienia, umożliwia rekonstrukcję ewolucyjnego kształtowania zarządu dobrami wielkoksiążęcymi³⁹. Daje też wgląd w powody i efekty postulowanych zmian. Pozwala np. w odniesieniu do zasobów wodnych na obserwację dostosowywania form zarządu tymi zasobami do warunków miejscowego środowiska geograficznego. Tam gdzie dostatek wód jeziornych intensyfikował połowy ryb w akwenach wielkoksiążęcych, ponieważ przynosiło to dobry dochód, pojawiali się odrębni urzędnicy sprawujący kontrolę nad całością tej działalności – niewodniczowie⁴⁰. Jeśli takiej potrzeby nie było, nad eksploatacją wód (szczególnie w zakresie ochrony przed kłusownictwem) czuwać mógł rewizor bądź leśniczy, ale też starosta, dzierżawca czy ciwun⁴¹, wykorzystując do tego specjalną grupę ludności zależnej – rybaków (rybitwów, rybołowów). Poza połowami prowadzonymi na rzecz władców łowili oni ryby także na swoje potrzeby i na sprzedaż, ale wówczas wnosili daninę w rybach bądź pieniądzu do skarbu wielkoksiążęcego⁴².

Do ich obowiązków należało także utrzymywanie w dobrym stanie wszelkiego sprzętu rybackiego oraz kontrola akwenów wielkoksiążęcych w celu ochrony przed kłusownictwem. Rybacy podlegali zwierzchnictwu dzierżawców (namiestników)

lesniczem, jako sprawowac sie maią na lesnictwach y wrzędziech swoich, w: Литовская Метрика. Книги публичныхъ дѣлъ..., t. 1, kol. 622–628.

³⁸ J. Ochmański, *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi...*, s. 158–174.

³⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37 (1552–1561). Užrašymų knyga 37*, wyd. D. Baronas, Vilnius 2011, nr 482, s. 410–411 (10 X 1560); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 52...*, nr 82, s. 71–72 (27 IX 1569).

⁴⁰ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37...*, nr 482, s. 410–411 (10 X 1560); *ibidem*, nr 482, s. 410–411 (10 X 1560); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 52...*, nr 82, s. 71–72 (27 IX 1569); *ibidem*, nr 13, s. 34.

⁴¹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37...*, nr 462, s. 397–398 (11 IX 1560).

⁴² *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 4...*, nr 140 (1478–1479), s. 151 ([1478–1479]); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2008, nr 909(807), s. 393 (29 VI 1528).

hospodarskich. Podczas połowów niewodem (czyli dużą siecią z dwoma skrzydłami o rozpiętości do 200 m, prowadzonymi do matni w kształcie saka) nadzorował ich tzw. niewodniczy, czyli mistrz rybacki⁴³. Oprócz rybaków pracujących na rzecz niewodnictwa grodzieńskiego, oddzielni łowili też ryby na potrzeby starosty grodzieńskiego. Zatrudniano także robotników najemnych, z których usług korzystano podczas połowów niewodem (szczególnie zimowych), na równi z poddanymi z włości wielkksiążęcych⁴⁴.

Ważnym aspektem wykorzystania opublikowanych akt Metryki Litewskiej jest przesłedzenie na ich podstawie obciążeń skarbowych nakładanych na ludność włościąską za korzystanie z tzw. wchodów, czyli wstępu do lasów, jezior i rzek gospodarskich na własne potrzeby⁴⁵. W zakresie korzystania z możliwości połowu ryb w akwenach gospodarskich zwykle pobierano od ludności włościąskiej na rzecz skarbu wielkksiążęcego dziesiątą rybę z połowu (dziesięcina rybna)⁴⁶, jednak – co wiemy dzięki Metryce – zdarzały się partykularne odmiany tych zobowiązań⁴⁷. Kolejnym rodzajem obciążenia potwierdzanym w Metryce były tzw. niewodnicze pieniądze lub inaczej opłaty na niewody. Stanowiły one zapewne ekwiwalent dawnego obowiązku dostarczania sieci rybackich bądź konopi do ich wyrobu przez ludność włościąską⁴⁸.

Ciekawym zagadnieniem jest także, o ile podstawa źródłowa na to pozwala, odtworzenie narzędzi i technik, którymi posługiwano się przy eksploatacji zasobów środowiska geograficznego⁴⁹. Opublikowane akty Metryki Litewskiej takie możliwości dają, ujawniając katalog narzędzi stosowanych do połowu ryb – niewodu, *podvoloka* (podwłoka), *kryhy* (kryka), *udy* (wędy, wędk), brodnia, drygubicy czy obora i kłomli⁵⁰.

⁴³ *Акты литовско-русского государства*, t. 1: 1390–1529, wyd. M. Довнар-Запольский, Москва 1899, s. 76; O. Hedemann, *op. cit.*, s. 167.

⁴⁴ *Księgi referendarskie 1582–1602*, t. 1, wyd. I.T. Baranowski, Warszawa 1910, s. 27.

⁴⁵ H. Łowmiański, „Wchody” *miast litewskich*, cz. 1, „Ateneum Wileńskie” 1923, nr 3–4, s. 398–466; cz. 2, 1924, nr 5–6, s. 1–30; J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkksiążęce puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010, s. 76–96.

⁴⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 2002, nr 77, s. 115–117 (30 V 1529); S. Cios, *Ryby w życiu Polaków od X do XIX w.*, Olsztyn 2007, s. 82–101.

⁴⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 532/10 (1569–1571). Viešųjų reikalų knyga 10*, wyd. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius 2001, nr 14, s. 37–38 (2 V 1569).

⁴⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 25...*, nr 77, s. 135 (21 X 1529); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7...*, nr 299, s. 520 (20 VI 1530); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 19...*, nr 204[205], s. 211 (18 IX 1536); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 51...*, nr 99, s. 128 (12 V 1568); *Устава на волоку...*, kol. 551; J. Jurkiewicz, *Powinności włościąń w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII wieku*, Poznań 1991, s. 12, 64 i przyp. 120 na s. 262.

⁴⁹ *Puszcze wielkksiążęce na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007.

⁵⁰ Niewód: *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 4...*, nr 140, s. 147 ([1478–1479]); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 229/10 (1540–1541). 10-oji Teismų būtų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. S. Lazutka,

Dzięki wpisom w Metryce Litewskiej możemy się też pokusić o pogłębienie wiadomości o ichtiofaunie wód Wielkiego Księstwa Litewskiego czy ustalenie wartości handlowej ryb. Umożliwiają to wpisy stanowiące zamówienia kierowane do niewodniczych gospodarskich na ryby niezbędne do zaopatrzenia władcy, podróżującego wraz z otoczeniem po Wielkim Księstwie. Wymieniano w nich zarówno gatunki, na które opiewało zamówienie, jak i ich wartość w odniesieniu do gatunku i ilości ryb, pozostawiając nam swoisty XVI w. taryfikator wartości ryb poławianych wówczas w litewskich wodach. Były to: *щука* (szczuka, szczupak) – warta od 24 pieniędzy do 5 groszy litewskich w zależności od wielkości ryby, *леиць* (leszcz) – od 6 pieniędzy do 2 gr, *язь* (jaź) – od 3 pieniędzy do 1,5 grosza, *окоп* (okoń) – od 2 pieniędzy do 1,5 gr, *линъ* (lin) – od 1,5 gr do 8 pieniędzy (10 pieniędzy składało się w XVI w. na 1 grosz litewski⁵¹), *караць* (karaś) – od 2 pieniędzy do 1 grosza litewskiego. Wpis ten potwierdza, że ryby mniejsze kupowano na wozy, *uszatki* (*ушатокъ*) (cebry) i kopy oraz rozróżniano je w zależności od tego, czy były żywe, czy nie. Za wóz małych leszczy płacono 60 gr, płotek 40 gr, *uszatek* ryb żywych różnego gatunku kosztował 30 gr, a ryb nieżywych 15 gr⁵². Podobny zestaw gatunków ryb z wyszczególnieniem ich wartości zawiera wpis w związku z przekazaniem niewodnictwa grodzieńskiego w 1569 r. w dzierżawę prywatną⁵³.

Od końca XV w. z rybołówstwa wyodrębnić się zaczęła gospodarka stawowa, zmierzająca do uniezależnienia się od przypadkowych połowów w rzekach i jeziorach. Stawy i sadzawki zakładano nie tylko w celu prowadzenia gospodarki rybnej. Zazwyczaj budowano przy nich młyny, tartaki i folusze, wykorzystując do ich napędu siłę wody. Prace te wymagały znacznych nakładów finansowych. Z tego powodu największe tego typu konstrukcje powstawały właśnie w dobrach gospodarskich i wielmożów litewskich. Najczęściej budowano je niedaleko od dworu i stale doglądano, obawiając się ich „rozerwania”, czyli uszkodzenia, zwłaszcza podczas roztopów. Stanowiły one wówczas nieodłączną część gospodarstwa

I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščeviene, Vilnius 2003, nr 259, s. 162–163 (19 III 1541); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 251/37 (1555–1558). 37-oji Teismų bylių knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. I. Valikonytė, L. Steponavičienė, Vilnius 2010, nr 47, s. 69 (28 III 1557); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 264/50 (1565–1566). 50-oji Teismų bylių knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. L. Steponavičienė, I. Valikonytė, Vilnius 2014, nr 80, s. 185 (26 II 1566); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 8...*, nr 358, s. 278 (1 IX 1508); *ibidem*, nr 359, s. 278 (3 IX 1508); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 229/10...*, nr 53, s. 40 (16 IX 1540); *podvolok* (podwłok): *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37...*, nr 126, s. 200–201 (1 IV 1558); *kryha* (kryka), *uda* (węda, wędką), brodzień, drygubica, obor: *Устава на волоки...*, kol. 576–577; *klomla*: *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 51...*, nr 164, s. 229 (20 I 1569).

⁵¹ Zob. K. Pietkiewicz, *Paleografia ruska*, Warszawa 2015, s. 445; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37...*, nr 462, s. 398.

⁵² *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37...*, nr 482, s. 410–411 (10 X 1560).

⁵³ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 52...*, nr 82, s. 71–72 (27 IX 1569).

i często bywały przedmiotem nadań oraz aktów sprzedaży. Potwierdzają to liczne wpisy zawarte w Metryce Litewskiej⁵⁴.

Podobnie, co widać na jej kartach, z wielką uwagą i troską podchodzono do rozwoju systemu młynów wodnych w dobrach wielkksiążęcych. Wzrastające od drugiej połowy XV w. zaludnienie Księstwa wznagało zapotrzebowanie na działalność młynarską, stanowiącą niebagatelne źródło dochodów, pożądaných zarówno przez wielkich książąt, jak i innych posiadaczy ziemskich.

Wpisów dotyczących budowy młynów wodnych mamy w Metryce Litewskiej dość dużo i dotyczą one nie tylko pozwoleń na budowę młynów, które wydawał gospodar, ale także częstych sporów wokół szkód, które młyny powodowały⁵⁵. Zagadnienia dotyczące młynarstwa w Wielkim Księstwie Litewskim nie doczekały się, jak dotąd, pełnego naukowego opracowania.

Warto również zauważyć, że podobnemu nadzorowi, co widzimy na kartach Metryki Litewskiej, podlegały jazy (przegrody oparte na palach gęsto wbijanych w dno rzeki przez całą jej szerokość i przeplatane gałęziami, aby unieвозмоżliwić przepłynięcie rybom, pośrodku takich przegród umieszczano niewielki otwór, który zastawiano specjalną siatką, norotem [norostem] lub więcierzem)⁵⁶.

⁵⁴ *Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею...*, t. 17, nr 1021, s. 443–444 (12 XII 1565); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*, wyd. A. Baliulis, R. Firkočiūsis, D. Antanavičius, Vilnius 2007, nr 133, s. 119–120 (4 X 1495); *ibidem*, nr 214, s. 152–153 (10 VIII 1496); *ibidem*, nr 599, s. 345 (26 VI 1496); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 8...*, nr 295, s. 247 (29 XII 1507); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 229/10...*, nr 98, s. 69–70 (18 XII 1540); *ibidem*, nr 141, s. 87–88 (7 I 1541); *ibidem*, nr 147, s. 91 (12 I 1541); *ibidem*, nr 215, s. 134 (19 II 1541); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 12...*, nr 59, s. 154; *ibidem*, nr 282, s. 275; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 20 (1536–1539). Užrašymų knyga 20*, wyd. R. Ragauskienė, D. Antanavičius, Vilnius 2009, nr 168 (5 II 1539); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 25...*, nr 120, s. 179–180 i przyp. 120, s. 180; *ibidem*, nr 98, s. 160 (3 XII [1512]); *ibidem*, nr 99, s. 160 (12 X [1513]); *ibidem*, nr 174, s. 236; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 231/12 (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščeviene, L. Steponavičienė, Vilnius 2007, nr 149, s. 139–140 (2 IX 1541); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 261/47 (1562–1566). 47-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. I. Valikonytė, N. Šlimienė, Vilnius 2011, nr 64, s. 79 (20 X 1564); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 25...*, nr 93, s. 150–153 (11 XI 1539); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 15...*, nr 2, s. 51–52 ([2 V 1528]); *ibidem*, nr 37, s. 79–80 (4 IX 1528); *Устава на волоки...*, kol. 558–559; Olbracht Strumieński, *O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów, także o przekopach, o wazeniu i prowadzeniu wody. Książki wszystkim gospodarzom potrzebne*, oprac. K. Kwaśniewska-Mżyk, przedm. A. Nyrek, Opole 1987, s. XV–XVII.

⁵⁵ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 1...*, nr 77, s. 37 (21 VI [1482]); *ibidem*, nr 261, s. 63; *ibidem*, nr 281, s. 67; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 8...*, nr 208, s. 197; *ibidem*, nr 215, s. 199; *ibidem*, nr 295, s. 247; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 9...*, nr 364, s. 235; *ibidem*, nr 365, s. 235 (23 I 1516); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 264/50...*, nr 4, s. 19 (5 I 1566); *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.)*, wyd. В.С. Мянжынскі, Мінск 2008, nr 9, s. 76 (23 III 1546); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 19...*, nr 128, s. 143–144 (17 V 1536).

⁵⁶ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5...*, nr 237, s. 148 (20 X 1500); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37...*, nr 126, s. 200–201 (1 IV 1558); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7...*, nr 341^a, s. 562 ([20 X 1500]/3 II 1514); O. Hedemann, *op. cit.*, s. 161.

Jazy dawały możliwość łatwych i obfitych połowów, z tego względu były pożądanym przedmiotem pozwoleń gospodarskich⁵⁷. Prawo do ich stawiania w ramach wchodów w rzeki miała również ludność włościańska, zobowiązana do oddawania w zamian części połowów⁵⁸. Jednak były one urządzeniami znacząco wyniszczającymi ryby w okresie tarła⁵⁹, utrudniały również żeglugę śródlądową⁶⁰. Spowodowało to zakaz, odnotowany w drugiej połowie XVI w. w Metryce Litewskiej, „zabijania” jazów podczas tarła ryb⁶¹.

Podsumowując, należy stwierdzić, że walory ekonomiczne zasobów naturalnych Wielkiego Księstwa Litewskiego, głównie rozległe puszcze, rzeki i jeziora, zyskały na atrakcyjności dla przedstawicieli dynastii Jagiellonów od lat 20. XVI w. Wówczas bowiem na rynkach europejskich, a także w ramach popytu wewnętrznego rosło zapotrzebowanie na litewskie drewno i jego pochodne oraz litewskie ryby i łupieżę zwierzęce⁶². Formy i narzędzia eksploatacji zasobów środowiska geograficznego państwa litewskiego nie odbiegały od ówczesnie (w XVI w.) stosowanych w Europie Środkowo-Wschodniej, starano się jednak zwiększyć możliwości ich pozyskiwania oraz intensyfikować zyski ze sprzedaży.

Podjęmowane przez ostatnich Jagiellonów działania prawne, administracyjne i gospodarcze dotyczące ich domeny w Wielkim Księstwie Litewskim były wyraźnie skorelowane z warunkami środowiska geograficznego. Badania nad jego przemianami, nie tylko w zakresie przedstawionych tutaj zasobów wodnych, ze względu na ich wielowymiarowość i przydatność do szerszych analiz historycznych stanowić powinny jeden z ważnych nurtów we współczesnych badaniach nad przeszłością Wielkiego Księstwa Litewskiego. Należy podkreślić, że analiza różnorodnych wpisów wśród opublikowanych akt Metryki Litewskiej umożliwia

⁵⁷ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 3...*, s. 53; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 4...*, nr 63 (23 VIII 1482), s. 110; *ibidem*, nr 78 (12 VIII 1482), s. 116; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5...*, nr 169, s. 284; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 11...*, nr 64, s. 80 (20 III 1519); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 12...*, nr 218, s. 238 (4 VIII 1523); *ibidem*, nr 407, s. 337 (15 X 1524), zob. też *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7...*, nr 307^a, s. 531 (21 IX 1511).

⁵⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 224/4...*, nr 383, s. 319–320; *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 14...*, nr 458(393), s. 194 ([po 3 IX 1524]); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 20...*, nr 195, s. 271 (26 VII 1539); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 52...*, nr 207, s. 150–151 (2 VIII 1570); *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 225/6 (1528–547). 6-oji Teismų būtų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. A. Bumblauskas, E. Gudavičius, M. Jučas, S. Lazutka, I. Valikonytė, Vilnius 1995, nr 246, s. 175 (9 XII 1540).

⁵⁹ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 225/6...*, s. 161.

⁶⁰ *Ustawa krola iego mci lesniczem...*, kol. 624.

⁶¹ *Устава на волоки...*, kol. 577.

⁶² H. Samsonowicz, *Strefy gospodarcze Europy w średniowieczu i wczesnej epoce nowożytnej. Próba analizy porównawczej*, w: *Europa Środkowowschodnia od X do XVIII wieku – jedność czy różnorodność?*, red. K. Baczkowski, J. Smołucha, Kraków 2005, s. 69–90; Л.Ю. Казаков, *Влияние экономических процессов в странах Европы на развитие сельского хозяйства Великого Княжества Литовского во второй половине XVI – начале XVII в.*, w: *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории восточной Европы*, t. 1, Минск 2008, s. 141–146.

uzupełnienie przebiegu tego procesu. Ułatwia porównanie rozwiązań wprowadzanych przez Jagiellonów w zakresie zarządu i zagospodarowywania zasobów wodnych w ich domenie z rzeczywistym ich stosowaniem. Ważna jest również ich przydatność jako zbioru informacji źródłowych oświetlających wiele ważnych zagadnień szczegółowych, które poddawane są analizie w powyższych badaniach, co do których inne materiały źródłowe milczą.

Streszczenie

Głównym przedmiotem niniejszego artykułu jest próba wskazania możliwości, jakie daje badaczom form zarządu i eksploatacji wód rzecznych i jeziornych we własności wielkksiążęcej w Wielkim Księstwie Litewskim do końca XVI w. wykorzystanie nieporównywalnego z żadnym innym materiałem archiwalnym zasobu informacji źródłowych zawartych w opublikowanych aktach Metryki Litewskiej. W badaniach nad zarządem i eksploatacją zasobów wodnych dóbr wielkksiążęcych w Wielkim Księstwie Litewskim w przyjętym w artykule zakresie chronologicznym istotne jest jak najszersze zakreślenie kontekstu historyczno-geograficznego, w którym funkcjonowały. Poza odtworzeniem warunków politycznych, prawnych i administracyjnych, w których się kształtowały, zasad, na jakich prowadzono w nich działalność gospodarczą, chociażby nakreślenie istotnych z gospodarczego punktu widzenia elementów ich środowiska geograficznego. Nie jest to zadanie łatwe, zwykle bowiem informacje źródłowe w tym zakresie są enigmatyczne, a przede wszystkim nieliczne. Rozpoznanie tak zakreślonego przedmiotu badań opublikowane akta Metryki Litewskiej znakomicie ułatwiają.

Research on the Management and Exploitation of the Grand-Ducal Domain Water Resources in the Grand Duchy of Lithuania in the Light of Issued Acts of the Lithuanian Metrica (until the End of the Sixteenth Century) Summary

The main subject of this article is an attempt to capture the opportunities for researchers interested in the management and exploitation of river and lake waters in grand-ducal property of the Grand Duchy of Lithuania until the end of the sixteenth century offered by the published acts of the Lithuanian Metrica. While researching the management and exploitation of water resources of Lithuanian grand-ducal properties for the chronological scope adopted in the article, it is important to construct a broad historical and geographic context. In addition to reconstructing the political, legal and administrative conditions shaping the rules and principles of their operating, at least a sketch of economically significant elements of their geographic environment is necessary. This is not an easy task, as source material for this period is enigmatic and, above all, scanty. For this reason, the published acts of the Lithuanian Metrica make perfect source material for this subject.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia Regnum Poloniae, Magnum Ducum Lithuaniae [...] ab antiquissimis inde temporibus usque ad annum 1506*, t. 1, wyd. L. Rzyszczewski, Warszawa 1847.
- Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, t. 1, wyd. J. Fijałek, W. Semkowicz, Kraków 1938–1948.
- Kodeks dyplomatyczny Litwy (1253–1433)*, wyd. E. Raczyński, Wrocław 1845.
- Księgi referendarskie 1582–1602*, t. 1, wyd. I.T. Baranowski, Warszawa 1910.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 1998.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 3 (1440–1498). Užrašymų knyga 3*, wyd. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius 1998.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*, wyd. L. Anužytė, Vilnius 2004.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, wyd. 2, wyd. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius 2012.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 6 (1494–1506). Užrašymų knyga 6*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 2007.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7*, wyd. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2011.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9*, wyd. K. Pietkiewicz, Vilnius 2002.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 10 (1440–1523). Užrašymų knyga 10*, wyd. E. Banionis, A. Baliulis, Vilnius 1997.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 11 (1518–1523). Įrašų knyga 11*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 1997.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12*, wyd. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 2001.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2008.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 2002.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19*, wyd. D. Vilimas, Vilnius 2009.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 20 (1536–1539). Užrašymų knyga 20*, wyd. R. Ragauskienė, D. Antanavičius, Vilnius 2009.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25*, wyd. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37 (1552–1561). Užrašymų knyga 37*, wyd. D. Baronas, Vilnius 2011.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 51 (1566–1574). Užrašymų knyga 51*, wyd. A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas, Vilnius 2000.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 52 (1569–1570). Užrašymų knyga 52*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius 2004.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 224/4 (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė, G. Kirkiienė, E. Gudavičius, J. Karpavičienė, S. Viskantaitė, Vilnius 1997.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 225/6 (1528–547). 6-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. A. Bumblauskas, E. Gudavičius, M. Jučas, S. Lazutka, I. Valikonytė, Vilnius 1995.

- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 229/10 (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščeviene, Vilnius 2003.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 231/12 (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščeviene, L. Steponavičienė, Vilnius 2007.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 251/37 (1555–1558). 37-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. I. Valikonytė, L. Steponavičienė, Vilnius 2010.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 261/47 (1562–1566). 47-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. I. Valikonytė, N. Šlimienė, Vilnius 2011.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 264/50 (1565–1566). 50-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. L. Steponavičienė, I. Valikonytė, Vilnius 2014.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 532/10 (1569–1571). Viešųjų reikalų knyga 10*, wyd. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius 2001.
- Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis*, cz. 1, wyd. S. Lazutka, I. Valikonytė, E. Gudavičius, Vilnius 1991.
- Strumieński O., *O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów, także o przekopach, o ważeniu i prowadzeniu wody. Książki wszystkim gospodarzom potrzebne*, oprac. K. Kwaśniewska-Mżyk, przedm. A. Nyrek, Opole 1987.
- Urzędnicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994.
- Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy*, t. 8: *Urzędnicy podlascy XIV–XVIII wieku*, oprac. E. Dubas-Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 1: *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, Warszawa 2004.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 2: *Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. P. Romaniuk, A. Haratym, współpr. A. Macuk, J. Aniszczyński, Warszawa 2009.
- Ustawa krola iego mci lesniczem w Wielkim Xięstwie Lithewskim. Roku 1567, februaria dnia 27, w Knyszynie, z roskazania kr[ola] iego mci, pana naszego m[ilościwego], dana iesth nauka ranom lesniczem, jako sprawowac sie maią na lesnictwach y wrzędziech swoich*, w: *Литовская Метрика. Книги публичныхъ дѣлъ*, t. 1, Юрьевъ 1914 (Русская Историческая Библиотека, t. 30) / *Litovskaiā Metrika. Knigi publichnykh" dĕl*, t. 1, w: *Russkaiā istoricheskaia biblioteka*, t. 30, ĪŪr"ev" 1914.
- Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae 1386–1430*, wyd. J. Ochmański, Warszawa–Poznań 1986.
- Volumina legum*, t. 2, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.
- Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, wyd. A.T. Działyński, Poznań 1841.
- 1514 Апрелья 20. Уставная грамота Городенскому старосте Юрию Радивилу, о королевских судах и доходах, w: *Акты относящиеся къ исторіи Западной Россіи*, t. 2: 1506–1544, Санкт-петербуръ 1848, s. 113–114 / 1514 Apreliā 20. Ustavnaia gramota Gorodenskomu staroste Īurĭiū Radivilū, o korolevskikh sudakh i dokhodakh, w: *Акты относ"iashchiesiā k" istorii Zapadnoĭ Ros-sii*, t. 2: 1506–1544, Sanktpeterburg 1848, s. 113–114.
- Акты издаваемые Виленскою Археографическою комиссею для разбора и издания древних актов*, t. 1–39, Вильна 1865–1915 / *Akty izdavaemye Vilenskoĭ Arkheograficheskoiū kommissēiū dlĭā razbora i izdaniā drevnikh aktov*, t. 1–39, Vil'na 1865–1915.
- Акты Литовской Метрики*, t. 1, cz. 2: 1499–1507 гг., wyd. Ф.Н. Леонтович, Варшава 1897 / *Акты Литовской Метрики*, t. 1, cz. 2: 1499–1507 gg., wyd. F.N. Leontovich, Varshava 1897.

- Акты литовско-русского государства*, т. 1: 1390–1529, wyd. М.Ф. Довнар-Запольский, Москва 1899 / *Akty litovsko-russkago gosudarstva*, t. 1: 1390–1529, wyd. M.F. Dovnar“-Zapolskiĭ, Moskva 1899.
- Акты относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Комиссією*, т. 1–5, Санктпетербург 1846–1853 / *Akty odnosiaščichsia k” istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdannye Arkheograficheskoiu Komissieiū*, t. 1–5, Sanktpeterburg 1846–1853.
- Археографический сборник документовъ, относящихся къ исторіи Сѣверо-Западной Руси, издаваемый при управленіи Виленскаго учебнаго округа*, т. 1–3, Вильна 1867 / *Arkheograficheskii sbornik dokumentov”, odnosiaščichkhsia k” istorii Siĕvero-Zapadnoi Rusi, izdavaemyū pri upravlenii Vilenskogo uchebnogo okruga*, t. 1–3, Viĕna 1867.
- Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.)*, wyd. В.С. Мянжынскі, Мінск 2008 / *Metryka Viālikaha Kniastva Litoŭskaha. Kniha 30 (1480–1546). Kniha zapisaŭ 30 (kopiiā kantsa XVI st.)*, wyd. V.S. Mianzhynski, Minsk 2008.
- Ординація королевскихъ пушчъ въ лѣсныхъ бѣгахъ бывшаго Великаго Княжества Литовскаго, составленная по инструкции короля Владислава IV-го комиссарамі [...] Петромъ Далматомъ Исайковскимъ и [...] Христофоромъ Бѣлзгоромъ въ 1641-мъ году*, Вильна 1871 / *Ordinaŭsiai korolevskikh” pushch” v” liĕsnychestvakh byvshago Velikago Kniāzhestva Litovskago, sostavlennaiā po instruktŭsiii korolia Vladislava IV-go kommissarami [...] Petrom” Dolmatom” Isaikovskim” i [...] Khristoforom” Biĕlezorom” v” 1641-m” godu*, Viĕna 1871.
- Писцовая книга гродненской экономіи съ прибавленіями, изданная Виленскою Комиссією для разбора древнихъ актовъ*, cz. 1–2, Вильна 1881–1882 / *Pisŭovaiā kniga grodnenskoĭ ekonomii s” pribavleniiai, izdannaiā Vilenskoĭu Komissieiū dlia razbora drevnikh” aktov”*, cz. 1–2, Viĕna 1881–1882.
- Ревизія пушчъ и переходовъ звѣриныхъ въ бывшемъ Великомъ Княжествѣ Литовскомъ [...] составленная старостою мстибоговскимъ Григоріемъ Богдановичемъ Воловичемъ въ 1559 году*, Вильна 1867 / *Revizia pushch” i perekhodov zviĕrinykh” v” byvshem” Velikom” Kniāzhĕstvie Litovskom” [...] sostavlennaiā starostoĭu mstibogovskim” Grigoriem” Bogdanovičem” Volovičem” v” 1559 godu*, Viĕna 1867.
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года*, wyd. Т.І. Доўнар, У.М. Сатолін, Я.А. Юхо, Мінск 2003 / *Statut Viālikaha kniastva Litoŭskaha 1566 h*, wyd. T.I. Doŭnar, U.M. Satolin, Ā.A. Ŭkho, Minsk 2003.
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1588*, wyd. А.С. Шагун Мінск 2005 / *Statut Viālikaha kniastva Litoŭskaha 1588*, wyd. A.S. Shahun, Minsk 2005.
- Уставная грамота Горденскому старосте Юрію Радивилу, о королевскихъ судахъ и доходахъ*, w: *Акты относящиеся къ исторіи Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою Комиссією*, т. 2: 1506–1544, Санктпетрбургъ 1848 / *Ustavnaiā gramota Gorodenskomu staroste Ŭriū Radivilū, o korolevskikh” sudakh” i dokhodakh”*, w: *Akty odnosiaščiesia k istorii Zapadnoi Rossii, sobrannye i izdavaemye Arkheograficheskoiu Komissieiū*, t. 2: 1506–1544, Sanktpeterburg” 1848.
- Устава на волоки господара короля его милости у-во въсемъ Великомъ Князстве Литовъскомъ, Лета Божего Нароженя 1557, месеца апреля 1 дня*, w: *Литовская Метрика. Книги публичныхъ дѣл*, т. 1, Юрьевъ 1914 (Русская Историческая Библиотека, т. 30), kol. 542–585 / *Ustava na voloki gospodara korolia ego milosti u-vo v”sem” Velikom Knziastve Litov”skom”*, *Leta Bozhego Narozheniā 1557, mesetsa apreliā 1 dniā*, w: *Litovskaĭa Metrika*, t. 1, Ŭr”ev” 1914 (Russkaĭa istoricheskaĭa biblioteka, t. 30), kol. 542–585.
- Устава писана какъ по всимъ дворомъ Виленскаго повѣта, такъ и Троцкого* w: М. Любавский, *Областное дѣленіе и мѣстное управленіе литовско-русского государства ко врѣмени*

издания перваго Литовскаго Статута, Москва 1892, Приложения, nr 23, s. XIX–XXI / Ustava pisana kak” po vsim” dworom” Vilenskogo povieta, tak” i Trofskogo, w: M. Liubavskii, Oblastnoe dielenie i miestnoe upravlenie litovsko-russkago gosudarstva ko vremeni izdaniia pervaго Litovskago Statuta, Moskva 1892, Prilozheniia, nr 23, s. XIX–XXI.

Opracowania

- Błaszczuk G., *Geografia historyczna Wielkiego Księstwa Litewskiego. Stan i perspektywy badań*, wyd. 2 popr. i uzup., Poznań 2012.
- Cios S., *Ryby w życiu Polaków od X do XIX w.*, Olsztyn 2007.
- Conze W., *Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland, cz. 1: Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen*, Leipzig 1940.
- Czczuga B., *Czterystalecie spisania Rejestru (1569–1969) i znaczenie tego dokumentu dla limnologii*, „Rocznik Białostocki” 10, 1970, s. 335–345.
- Dubonis A., *Kelios lietuvos istorinės geografijos XIII–XIV a. problemos: tarp teorijos ir šaltinių tyrimų praktikos*, „Istorijos šaltinių tyrimai” 3, 2010, s. 11–20.
- Falk K.-O., *Registr spisania jezior niewodnictwu grodzieńskiemu i przelomskiemu należących*, „Acta Baltico-Slavica” 10, 1976, s. 89–179.
- Falk K.-O., *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, t. 1, Uppsala 1941.
- Falk K.-O., *Wody wigierskie i huciańskie. Studium toponomastyczne*, t. 2: Źródła rękopiśmienne, Uppsala 1941.
- Falk K.-O., *Z przeszłości i teraźniejszości wód wigierskich. Obrazy z życia rybaków augustowskich*, w: *Jezioro Wigry kolebka hydrobiologii polskiej*, red. B. Czczuga, Warszawa 1979, s. 25–91.
- Falk K.-O., *Ze studiów nad nazwami jezior*, „Acta Baltico-Slavica” 10, 1976, s. 181–217.
- Gudavičius E., *Lietuvos istorija*, t. 1: *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius 1999, s. 587–591.
- Hedemann O., *Dawne puszcze i wody*, Wilno 1934.
- Hurbyk A., *Reforma włóczna na Ukrainie w XVI wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 59, 1999, s. 107–126.
- Jurkiewicz J., *Powinności włóścian w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII wieku*, Poznań 1991.
- Kennedy-Grimsted P., *Czym jest i czym była Metryka Litewska? (stan obecny i perspektywy odtworzenia zawartości archiwum kancelaryjnego Wielkiego Księstwa Litewskiego)*, „Kwartalnik Historyczny” 92, 1985, nr 1, s. 55–83.
- Kennedy-Grimsted P., *Układ i zawartość Metryki Litewskiej*, „Archeion” 80, 1986, s. 121–182.
- Kiaupienė J., Lukšaitė I., *Lietuvos istorija. Veržli naujų laikų pradžia. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1529–1588 metais*, t. 5, Vilnius 2013, s. 185–190.
- Kolankowski L., *Pomiara włóczna*, „Ateneum Wileńskie” 4, 1927, nr 13, s. 244–245.
- Kołodziejczyk A., *Properties’ Auditor of Regality of the Grand Duchy of Lithuania in the XVI Century. Methodological Remarks*, w: *History – Archive Studies – Information Science. Methodological Issues*, red. K. Narojczyk, M. Świgoń, M. Wolny, Olsztyn 2010, s. 59–64.
- Krawczuk W., *Metryka Koronna i Metryka Litewska*, w: *Dyplomatyka staropolska*, red. T. Jurek, Warszawa 2015, s. 206–212.
- Lityński A., *Jeziora suwalskie i ryby je zamieszkujące w świetle danych dokumentu z XVI wieku*, „Archiwum Hydrobiologii Rybactwa” 9, 1935, s. 123–124.
- Łowmiański H., *„Wchody” miast litewskich*, cz. 1, „Ateneum Wileńskie” 1923, nr 3–4, s. 398–466; cz. 2, 1924, nr 5–6, s. 1–30.
- Ochmański J., *Reforma włóczna na Litwie i Białorusi w XVI wieku*, w: *idem, Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 158–174.

- Ochmański J., *Reforma włóczna w dobrach magnackich i kościelnych w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI wieku*, w: idem, *Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 175–197.
- Pietkiewicz K., *Księga 9 wpisów (zapisej) Metryki Litewskiej, układ, zawartość oraz jej kontynuacja do roku 1518 z Archiwum Radziwiłłowskiego*, w: *Lietuvos Metrika. 1991–1996 metų tyrinejimai*, Vilnius 1998, s. 11–35.
- Pietkiewicz K., *Nowa edycja metryki litewskiej*, „Lituano-Slavica Posnaniensia” 7, 1997, s. 133–153.
- Pietkiewicz K., *Paleografia ruska*, Warszawa 2015.
- Piskozub A., *Rzeki w dziejach cywilizacji*, Toruń 2001.
- Pociecha W., *Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie Odrodzenia*, t. 1–3, Poznań 1949–1958.
- Pociecha W., *Piotr Chwalczewski*, w: PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 2–3.
- Praczyk M., *Czy historia się ekologiczuje? Polska historiografia współczesna wobec natury*, „Historyka. Studia Metodologiczne” 45, 2015, s. 39–54.
- Puszcze wielkosiężące na północnym Podlasiu i zachodniej Grodzieńszczyźnie w XV–XVI wieku (podziały, administracja, służby leśne i wodne)*, red. J. Śliwiński, Olsztyn 2007.
- Pytasz-Kołodziejczyk A., *Zasoby wodne w dobrach wielkosiężących zachodniej Grodzieńszczyzny w XVI wieku. Administracja i eksploatacja*, Olsztyn 2017.
- Samsonowicz H., *Strefy gospodarcze Europy w średniowieczu i wczesnej epoce nowożytnej. Próba analizy porównawczej*, w: *Europa Środkowowschodnia od X do XVIII wieku – jedność czy różnorodność?*, red. K. Baczkowski, J. Smołucha, Kraków 2005, s. 69–90.
- Sucheni-Grabowska A., *Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1548*, Warszawa 2007.
- Sułkowska-Kurasiowa I., *Metryka Litewska – charakterystyka i dzieje*, „Archeion” 65, 1977, s. 91–115.
- Szady B., *Czasowo-przestrzenne bazy danych jako narzędzie w geografii historycznej*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica” 14, 2013, s. 17–32.
- Szady B., *Geografia historyczna w Polsce – rozwój i perspektywy*, „Studia Geohistorica” 1, 2013, s. 19–38.
- Śliwiński J., *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkosiężące puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010.
- Tyszkiewicz J., *Geografia historyczna Polski w średniowieczu*, Warszawa 2003.
- Wyrwa A.M., *O wieloaspektowym badaniu przemian kulturowych w prehistorii i czasach historycznych refleksji kilka*, w: *Studia interdyscyplinarne nad środowiskiem i kulturą w Polsce*, red. M. Makohonienko, D. Makowiecki, Z. Kurnatowska, Poznań 2007 (Środowisko, Człowiek, Cywilizacja, t. 1), s. 43–56.
- Довнаръ-Запольскій М., *Государственное хозяйство Великаго Княжества Литовскаго при Ягеллонахъ*, t. 1, Киевъ 1901 / Dovnar”-Zapol’skii M.F., *Gosudarstvennoe khoziaĭstvo Velikago Kniiazhestva Litovskago pri Iagellonakh*”, t. 1, Kiev” 1901.
- Казаков Л.Ю., *Влияние экономических процессов в странах Европы на развитие сельского хозяйства Великаго Княжества Литовскаго во второй половине XVI – начале XVII в.* / Kazakov L.Ī., *Vliiānie ěkonomicheskikh profĕssessov v stranakh Evropy na razvitie sel’skogo khoziaĭstva Velikogo Kniiazhestva Litovskago vo vtoroi polovinie XVI – nachale XVIII w.*, w: *Studia Historica Europae Orientalis. Issledovaniia po istorii vostochnoi Evropy*, t. 1, Минск 2008, s. 141–146.
- Любавский М., *Областное дѣленіе и мѣстное управленіе литовско-русскаго государства ко времени изданія перваго Литовскаго Статута*, Москва 1892 / Liūbavskii M., *Oblastnoe diēlenie i miēstnoe upravlenie litovsko-russkago gosudarstva ko vremeni izdaniā pervago Litovskago Statuta*, Moskva 1892.

- Любавский М., *Очеркъ истории Литовско-Русскаго государства до Люблинской унии включительно*, Москва 1915 / Liubavskii M., *Ocherk" istorii Litovsko-Russkogo gosudarstva do Liublinskoi unii vkluchitel'no*, Moskva 1915.
- Пашуто В.Т., *Образование литовского государства*, Москва 1959 / Pashuto V.T., *Obrazovanie litovskogo gosudarstva*, Moskva 1959.
- Пичета В.И., *Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве*, Москва 1917, т. 1–2, cz. 2, Москва 1958 / Picheta V.I., *Agrarnaiā reforma Sigismunda-Avgusta v Litovsko-Russkom gosudarstve*, Moskva 1917, t. 1–2, cz. 2, Moskva 1958.
- Пичета В.И., *Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития)*, Москва 1961 / Picheta V.I., *Belorussiiā i Litva XV–XVI vv. (issledovaniū po istorii sośial'no-ekonomichieskogo, politicheskogo i kul'turnogo razvitiā)*, Moskva 1961.
- Пичета В.И., *История литовского государства до люблинской унии*, Вильно 1921 / Picheta V.I., *Istoriā litovskogo gosudarstva do liublinskoi unii*, Vil'no 1921.

Anna Pytasz-Kołodziejczyk – dr hab., adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie. Zajmuje się naukowo historią Wielkiego Księstwa Litewskiego w zakresie geografii historycznej oraz organizacji, administracji i wykorzystania gospodarczego dóbr wielkksiążęcych na Litwie. E-mail: anna.kolodziejczyk@uwm.edu.pl